

Anna Verschik, Anastassia Zabrodsкая, Reet Igav, Helin Kask, Andra Kütt

Keel ja ühiskond

Gümnaasiumiõpik

Väljaandja kinnitab õpiku vastavust kehtivale gümnaasiumi riiklikule õppekavale ning haridus- ja teadusministri poolt õppekirjandusele kehtestatud nõuetele.

Anna Verschik, Anastassia Zabrodskaja, Reet Igav, Helin Kask, Andra Kütt

Keel ja ühiskond. Gümnaasiumiõpik

Retsenseerinud Reili Argus, Ave Oja

Toimetanud Lydia Raadik, Maarja Valk

Aineregister Lydia Raadik

Keeletoimetaja Ingrid Krall

Keelekorrektor Piret Põldver

Kujundaja Kristjan Allik

Fotod ja illustratsioonid

Eesti keelemaastiku korpus (6, 9, 12, 37, 42, 96, 131, 142, 151, 160, 179); Wikimedia Commons / Jean-noël Lafargue (8); Anastassia Zabrodskaja erakogu (8, 162); Wikimedia Commons / NSSDC, NASA (12); Wikimedia Commons / Mikhail (Vokabre) Shcherbakov (12); Wikimedia Commons / UEA arhiivi fotokogu (13); Wikimedia Commons / Oct11988duh (14); Eesti Keele Instituudi fotokogu (15, 107, 125, 132, 137); Wikimedia Commons / Tartu Ülikool / Ove Maidla (18); Wikimedia Commons / Franz Krüger (21); Wikimedia Commons / Bob Johnston (22); Stanford Newsi fotokogu (26); Wikimedia Commons (27, 29, 43, 47, 48, 50, 74); Bibliore.com-i fotokogu (27); Wikimedia Commons / Kunsthistorisches Museum Wien (32); Eesti Rahva Muuseumi fotokogu (35, 50); Wikimedia Commons / Sebastian Rittau (42); Wikimedia Commons / Buchhändler (42); Wikimedia Commons / SZTE Egyetemi Könyvtár gyűjteménye, Szeged (51); prof L. Jablonski erakogu (51); Wikimedia Commons / Monica Boirar (51); Wikimedia Commons / de Larmessin (62); Eesti Entsüklopeedia fotokogu (63, 125); Reet Igava erakogu (63, 181, 182, 183); Wikimedia Commons / Eesti Kirjandusmuuseum (74); Delfi / Eesti ajalehed (87); Tartu Ülikooli fotokogu (87); Johannes ja Joosep Aaviku majamuuseumi fotokogu (93); ERR / Siim Lõvi (98); Maarja Siineri erakogu (99); Eestikeelse Hariduse Seltsi fotokogu (99); Wikimedia Commons / Marie-Lan Nguyen (113); Petrone Prindi fotokogu (115); Uma Leht (139); Wikimedia Commons / Metsavend (156); Wikimedia Commons / Università di Bologna (161); Wikimedia Commons / National Portrait Gallery (161); Soome-ugri rahvaste infokeskuse fotokogu (161); Forschungszentrum Sozial- und Kulturwissenschaften Mainzi fotokogu (166); Wikimedia Commons / Sir John Tenniel (171); Shutterstock / everything possible (174); Shutterstock / Ollyy (175); Maarja Valgu erakogu (177, 179); kaanepilt: Shutterstock / PrinceofLove

Kirjastus on püüdnud ühendust saada kõigi tekstide ja illustratsioonide autorite või nende volitatud esindajatega. Palume neil, kellega me pole ühendust saanud, pöörduda kirjastuse Maurus poole.

ISBN 978-9949-559-79-4

Autoriõigus: Maurus Kirjastus OÜ, 2017

Tartu mnt 74, Tallinn 10144, mobiil 5919 6117

www.kirjastusmaurus.ee

tellimine@kirjastusmaurus.ee

Kõik õigused käesolevale väljaandele on seadusega kaitstud. Ilma autoriõiguse omaniku kirjaliku loata pole lubatud ühtki selle väljaande osa paljundada ei mehaaniliselt ega muul viisil.

Eessõna

Õpik, mida praegu käes hoiate, on mitme autori pikaajalise koostöö tulemus. Autorite taust ja tegevusalad on erinevad: Anna Verschik on Tallinna Ülikooli üldkeeleteaduse professor; Anastassia Zabrodsкая on Tallinna Ülikooli eesti keele kui teise keele professor ja kultuuridevahelise kommunikatsiooni õppejõud ning Tartu Ülikooli sotsiolingvistika vanemteadur; Reet Igav on eesti keele tegevõpetaja (eesti keele ja kirjanduse õpetaja magistrikraadiga); Andra Kütt on Tallinna Ülikooli lingvistika doktorant ja eesti keele õppele suunatud huvikooli eestvedaja ning Helin Kask on samuti Tallinna Ülikooli lingvistika doktorant ja keeleteoimetaja. Mõistagi on igal autoril oma pädevusala, ainulaadne keeleline repertuaar, aga me kõik lähtume samast teoreetilisest alusest: keel ja ühiskond on vaieldamatult seotud; on vältimatu, et iga keel muutub ajas ja ruumis; kõik keeled laenavad, mis on loomulik; sõnad tekivad, sõnad hääbuvad, sest ka nende abil kirjeldatavas maailmas nähtused tulevad ja kaovad; keel ei ole pelgalt häälikute, sõnade ja grammatiliste konstruktsioonide kogum, vaid suhtlusvahend ja tihtilugu ka sotsiaalne nähtus; keeleteadus on olemas sotsiaalsetest kontekstidest; keel aitab kõnelejal konstrueerida identiteeti; keel esineb mitte ainult füüsilises, aga ka virtuaalses maailmas (ja virtuaalse maailma mõju pole veel lõplikult selge keele püsivuse seisukohast); keel varieerub üksikisiku või keelekollektiivi suulises ja kirjalikus kõnes, aga ka tänavapildis; kirjakeel on kokkulepitud normide kogum, mida ühiskonnas muudetakse vajaduse järgi läbirääkimiste teel.

Õpikus käsitletakse eesti keele kujunemislugu ja struktuuri, kuid see lugu on paigutatud laiemasse keeleteaduslikku konteksti. Iga keel on ainulaadne, aga samas on kõigis keeltes universaalseid nähtusi ja arengutendentsi. Eesti keele ja ühiskonnaga seotud teemad on nii keerulised ja laiahaardelised, et paratamatult pidime peatükkide koostamisel tegema teatud valiku. Võimalik, et õpiku järgi õpetavate eesti keele õpetajate või õpikust õppivate noorte meelest sobiksid mõned teised näited rohkem siin või seal. Oleme õpikukasutajatele kommentaaride ja tagasiside eest tänulikud juba ette. Samas soovime rõhutada, et keeleteaduslike tõsiasjade näitlikustamiseks ja näitematerjali valikul püüdsime lähtuda põhimõttest, et ei saa mööda minna üleilmastumisest ja sellega kaasnevast mitmekeelsusest, mis mõjutab nii keelt ja ühiskonda üldisemas kontekstis kui ka eesti keelt ja Eesti ühiskonda lokaalses mõttes. Tänapäeva Eesti koolis mitmekeelseks muutunud klassides ei pruugi eesti keel olla alati õpilaste ja/või õpetajate emakeel või ainuke emakeel. Seega peab meie arusaama järgi käsitlema keelt laiemas keeleteaduslikus, ühiskondlikus ja kultuurilises kontekstis.

Kirjutasime oma õpiku tõelise huvi ja siira kiindumusega keelde, sest see on üks salapärasemaid nähtumusi maailmas. Jääme lootma, et iga uus peatükk avab lugejale uksed keele ja ühiskonna mitmetahuliste vastastikmõjude maailma uuele dimensioonile.

Anna Verschik, Anastassia Zabrodsкая, Reet Igav, Andra Kütt, Helin Kask

24. veebruaril, Eesti Vabariigi 99. aastapäeval 2017

Tallinnas

1. Märgisüsteemid. Keel kui märgisüsteem	6
1.1. Märk, kood, sõnum	6
1.2. Märgist lähemalt	7
1.3. Märkide liigid	9
1.4. Liitmärgid	11
1.5. Loomulikud ja kunstlikud märgisüsteemid	12
1.6. Žestid. Viipekeel	14
2. Tüpoloogia ja keeleuniversaalid	17
2.1. Tüpoloogia mõiste ja koht keeleteaduses	17
2.2. Morfoloogiline tüpoloogia. Liigitus sõna ja morfeemide arvu suhete järgi	19
2.3. Liigitus morfoloogilise tehnika järgi	21
2.3.1. Isoleerivate keelte tunnusjooned	21
2.3.2. Aglutineerivate keelte jooned	22
2.3.3. Flekteerivate keelte jooned	23
2.4. Sõnajärje tüpoloogia	25
2.5. Universaalid	27
2.6. Tüpoloogia ja keelte areng	29
3. Maailma keeled ja keelte liigendus	32
3.1. Keele päritolu	32
3.2. Keelkonnad. Algkeel. Keeleharud	33
3.3. Uurali keelkond	35
3.4. Indoeuroopa keeled. Keelte levik maailmas	39
3.5. Keelte loendamise probleemid	41
4. Soome-ugri keeled. Keelepuuteooria vs. kontaktiteooria	45
4.1. Kuidas teame, et tegu on sugulaskeeltega?	45
4.2. Võrdlev-ajalooline keeleteadus	47
4.3. Puumudel	49
4.4. Puumudeli probleemid ja piirangud	52
4.5. Kontaktiteooria	53
5. Eesti keele kujunemislugu	58
5.1. Eesti keele sotsioperioodid	58
5.2. Muutused eri keeletasanditel	60
5.3. Eesti kirjakeele ajalugu	62
6. Eesti keele struktuur: eripära ja häälikusüsteem	69
6.1. Eesti keele häälikusüsteem	69
Vokaalid	70
Konsonandid	70
6.2. Häälikud kõnevoorus	72
6.3. Prosoodilised vahendid	73
6.4. Välde	74
6.5. Välte määramine	75
7. Eesti keele struktuur: lausetüübid ja sõnajärg	78
7.1. Lihtlause ja liitlause	78
7.2. Lauselühendiga laused	81
7.3. Lausetüübid suhtluseesmärgi järgi	82
7.4. Eesti keele sõnajärjest	82
7.5. Lause teatestruktuur	83
8. Eesti keele struktuur: sõnamoodustus	86
8.1. Liitmine	86
8.2. Tuletamine	88
Tegusõnaliiteid	89
Nimisõnaliiteid	89
Omadussõnaliiteid	90
Määrsõnaliiteid	90

8.3.	Teisi sõnamoodustusviise	92
	Konversioon ehk nulltuletus	92
	Pöördtuletus	92
	Reduplikatsioon ehk tüvekordus	93
	Tehistüvede loomine	93
	Lühendamine	93
	Kontaminatsioon.....	94
	Deskriptsioon	94
8.4.	Sõnavõistlused	94
9.	Eesti keele olukord tänapäeval. Eesti keele staatus ja tulevik.....	97
9.1.	Pilk ajalukku.....	97
9.2.	Eesti keele staatusest ja olukorrast tänapäeval.....	98
9.3.	Keelekaitse ja keelehoole	101
9.4.	Eesti keele maine ja kestlikkus.....	103
10.	Eesti keel ja keeletehnoloogia. Terminoloogia ja oskuskeel. Ilukirjandus. Tõlkekultuur	106
10.1.	Keeletehnoloogiline tugi.....	106
10.2.	Terminoloogia ja oskuskeel	109
10.3.	Oskuskeel ja üldkeel.....	111
10.4.	Ilukirjandus	113
10.5.	Tõlkekultuur.....	116
11.	Keelevariandid. Norm. Keeleline etikett	121
11.1.	Keele variatiivsus.....	121
11.2.	Kirjakeelest ja normist.....	124
11.3.	Keeleline etikett.....	127
12.	Murded ja kohamurded	132
12.1.	Eesti põhimurded ja murderühmad	132
12.2.	Traditsioonilised kohamurded	133
12.2.1.	Murrete erijooni	134
12.2.2.	Murrakud	137
12.3.	Murded tänapäeval	138
12.4.	Eesti murrete uurimisest.....	140
13.	Sotsiolektid ja idiolektid.....	143
13.1.	Keele varieerumine ja sotsiaalsed tegurid	145
13.2.	Suhtlusvõrgustike mõjust keelekasutusele.....	147
13.3.	Släng	149
13.3.1.	Slängi üldised tunnused	150
13.3.2.	Ametisläng.....	151
13.3.	Slängi uurimisest	154
14.	Keelekontaktid mikro- ja makrotasemel.....	156
14.1.	Laenamine.....	156
14.2.	Kaks- ja mitmekeelsus	159
14.3.	Koodivahetus.....	164
14.4.	Keele säilitamine, keelevahetus, keelesurm.....	165
15.	Emakeel ja identiteet. Mitmikidentiteet. Identiteetide muutumine	168
15.1.	Emakeel ja selle defineerimine.....	168
15.2.	Mitmekeelse isiku emakeel	169
15.3.	Keel ja identiteet.....	171
16.	Keel ja virtuaalne suhtlus.....	174
16.1.	Virtuaalsest suhtlusest	174
16.2.	Virtuaalsuhtluse tüüpidest.....	175
16.3.	Virtuaalsuhtluse keelelisi jooni.....	176
16.4.	Keelekontaktid virtuaalses suhtluses	181
	Aineregister.....	185

1.

Märgisüsteemid. Keel kui märgisüsteem

1.1. Märk, kood, sõnum

Märgid on meie elu lahutamatu osa. Need on kõikjal meie ümber – näiteks liiklusmärgid või ükskõik millised tingmärgid. Milleks on aga märke vaja? Kujuta ette, et sul on tekkinud mõte, mida soovid teistega jagada – näiteks seda, et unustasid raamatu koju. Selleks ei pea sa aga tooma kaasvestlejatele raamatut. Veel raskem oleks kohale tuua kodu. Kuidas oleks aga tegevusega *unustasin*? Tegelike esemete, nähtuste ja tegevuste asemel kasutame asendajaid, mis ongi märgid (praegusel juhul eesti keele sõnad).

Oma mõte tuleb kujundada nii, et see oleks teistele tajutav (kuuldav või nähtav). Selleks ongi olemas inimkeel. Niisiis on meil vaja oma idee muuta **sõnumiks**. Sõnumi kujundamiseks kasutamegi keelemärke. **Kodeerime** oma sõnumi märkidesse (ehk teisisõnu muudame signaaliks) ja saadame (ütleme, kirjutame) selle edasi. Vastuvõtja aga oskab **dekodeerida** ja saab niiviisi aru sõnumi sisust. Teisisõnu, vastuvõtja teab, mis tähendus on konkreetse märgi taga.

saatja > idee > kodeerimine > **sõnum** < dekodeerimine < vastuvõtja

Ühte ja sama sõnumit võib kodeerida väga erinevalt, sest maailmas on päris suur hulk keeli (u 6000–7000). Kui hommikul näeme akna taga värsket lund, siis ütleme eesti keeles: „Öösel on lund sadanud.“ Inglise keeles oleks see: „It has snowed at night“ ja vene keeles: „Ночью шел снег“. Võib öelda, et keeleoskus ongi vastava keele märkide tundmine ja võime sõnumit nende märkide abil kas kodeerida või dekodeerida. Kui aga märke ja kodeerimisreegleid ei tunta, siis ei suudeta ka sõnumist aru saada, st seda ei suudeta dekodeerida.

Oled kindlasti kas raadiost, televiisorist või tänavalt kuulnud arusaamatut võõrkeelset juttu. Kui sa seda keelt ei oska, siis on keele kõla sinu jaoks lihtsalt müra. Samuti on kiri täiesti võõras keeles kas arusaamatu tähtede jada või pilt, kui tegemist on sulle tundmatu tähestikuga. Mõnikord oskad öelda, mis keelega on tegemist, aga ei saa sellegipoolest edastatavatest sõnumitest aru.

Samas on olemas segu **piktogramm**ist (pildist) ja **ideogramm**ist (graafilisest sümbolist, mis edastab ideed konkreetsest keelest ole-

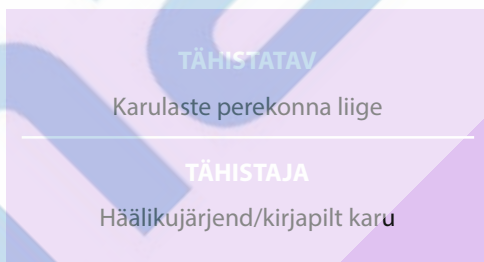
Joonis 1. 'mitte triikida' ja 'koerad pole lubatud'

nemata), millest saavad aru ükskõik millise keele kõnelejad, sest tegu on pildikujulise konventsionaalse kokkuleppega. Võtame näiteks sümboli 'mitte triikida': iga inimene, nähes sellist märgist särgi või mõne muu rõivaeseme peal, saab aru, et seda ei tohi triikida. Või pargis koeraga jalutades on võimalik märkidelt välja lugeda seda, kus lemmik saab joosta, kus aga mitte (vt joonist 1). Seega on märgid igal pool inimsuhtluses – nii keeles kui ka keelevälises suhtluses.

1.2. Märgist lähemalt

Märk on iga keele põhiühik. Märke uurib teadus nimega **semiootika**. Semiootika tegeleb aga igasuguste märkide, mitte ainult keelemärkidega. Keelemärgid on näiteks sõnad. Märk koosneb kahest osast: **tähistajast** ja **tähistatavast** (vt joonist 2). Need kaks on lahutamatud ja moodustavad terviku. Seetõttu räägitakse, et märk on **kahepoolne (bilateraalne)**. Tähistaja peaks olema materiaalselt tajutav (loetav, kuuldav). Näiteks on tähistaja häälikujärjend või kirja pilt KARU. Tähistatav on aga karu tähendus: „Karu ehk pruunkaru (*Ursus arctos*) on karulaste perekonda, karu sugukonda kuuluv loomaliik“.

Kui keegi hääldab sõna *karu* või kirjutab selle näiteks paberile, siis eesti keelt oskav inimene teab, mis tähendus on selle tähistaja taga.

Joonis 2. Keelemärk

Teisiti võib tähistajat ja tähistatavat nimetada vastavalt **vormiks** ja **tähenduseks**. Aga teistsugune nimetus ei muuda asja olemust – seda, et märk on nende kahe lahutamatu tervik. Tähistatava tähendus jääb samaks – näiteks ülekäigurada, kuid selle tähistaja ehk vorm võib erineda kultuuriti, riigiti jne. Nii tähistab ülekäigurada Austraalias Sydneys selline teemärk

Semiootika on teadusharu, mis tegeleb tähendusloomega: märkide, märgisüsteemide ja märgiprotsessidega. Seetõttu on semiootika seotud kõigi humanitaar-, aga ka sotsiaalteadustega: semiootilist lähenemist saab rakendada kirjanduses, kultuuris, filosoofias, keeleteaduses jne. Semiootika eriala on Tartu Ülikoolis erilise tähtsusega – seda tänu ühele semiootika suurkujule **Juri Lotmanile**, kes töötas ülikoolis aastatel 1950–1993.

Varasemal ajal on Eestiski kardetud hunti, karu jm metsloomi ning neid ei tohtinud nimetata oma nimega: äkki metsloom saab aru, et temast räägitakse, ja tekitab inimesele kahju. Seetõttu välditi nende loomade õigeid nimetusi ja selle asemel kasutati midagi muud, mis kokkuleppeliselt tähistas just neid loomi. Eesti keeles tavatseti öelda hundi kohta võsavillem ja karu kohta mesikäpp. Selliseid asendavaid tähistajaid nimetatakse **eufemismideks**. Mõnel rahval eksisteerib päris keerukas eupemismide süsteem. Näiteks jakuutidel oli kombeks öelda olukordades, kus karu murdis loomi: „Vanamees puudutas“. Eufemismid on hea näide tähistaja ja tähistatava vahelise seose konventsionaalsest ja arbitraarsest iseloomust.

(vt allolevat pilti). Selle vormi järgi (kaks sammuvat jalga) võime Eestist pärit inimesena aru saada, et tegu on ülekäigurajaga, aga Eestis oleme siiski harjunud muu tähistaja ehk vormiga.

Ülekäiguraja teemärk
Sydney's (Austraalias)

Võib esitada küsimuse, mis seos on tähistaja, tähistatava ja tegelike esemete, tegevuste või omaduste vahel. Tõepoolest, häälikujärjend KARU ei ole ju loom ise. Siiski on olemas seos keelemärgi mõlema osa (tähistatava ja tähistaja) ning tegeliku objekti, nähtuse jms vahel. Seda tegelikku objekti (praegusel juhul looma) nimetatakse **referendiks** ehk **denotaadiks**. Kõik kolm on omavahel seotud, seda seost võib nimetada **kolmikseoseks** (vt joonist 3).

Joonis 3. Seos tähistaja, tähistatava ja referendi (denotaadi) vahel

Miks on aga selle looma nimetus eesti keeles *karu*? Selle küsimuse võiks ümber sõnastada ka järgmiselt: miks just selline tähistaja-tähistatava tervik? Vastus küsimusele võib tunduda ootamatu: mingit põhjust peale tekkinud tava ei olegi. Niimoodi on välja kujunenud. Seetõttu öeldakse, et seos tähistaja ja tähistatava vahel on kas **konventsionaalne** (kokkuleppeline, tavapõhine) või **arbitraarne** (suvaline, meelevaldne). Seos tähistaja ja tähistatava vahel pole motiveeritud.

Teoreetiliselt võiks selle looma nimetus olla näiteks *paru* või *kõru* (mõlemad on eesti keeles täiesti aktsepteeritud hääliku-järjendid).

Arbitraarsuse põhimõte on keelemärkide puhul valdav, aga mitte ilma eranditeta. Mõnikord on seos tähistaja ja tähistatava vahel hõlpsasti seletatav. Nõnda toimub märkidega, mille tähistaja sarnaneb kõla poolest elus esinevate helide ja häältega nagu järgmistes sõnades: *sulpsti*, *sumisema*, *sulistama*, *auh-auh*, *krigin* jne. Selliseid sõnu nimetatakse **onomatopoeetilisteks**.

Onomatopoeetilised sõnad võivad olla omavahel üsna sarnased, aga siiski peegeldavad väiksed vahed helide erinevusi: nt *ragin* ja *krigin* ei ole päris sama. Mõned onomatopoeetilised sõnad moodustavad jadasid, kus muutub ainult üks häälik. Sõnades *sahisema*, *sihisema*, *suhisema* muutub häälik heli laadi muutuse järgi, kuigi ilmselt võiks kõiki neid sõnu kasutada lehtede kohta.

Seega on märgi ja selle tähistatava asja või nähtuse seos tihtilugu juhuslik. Ei ole võimalik tuvastada ega seletada, miks on just nii. Onomatopoeetilised sõnad on selge erand, aga nende osakal iga keele sõnavaras on siiski väike. Sellest tuleb lähemalt juttu 6. peatükis.

1.3. Märkide liigid

On olemas kolme liiki märke: **ikoonid**, **sümbolid** ja **indeksid**. Sõna *ikoon* on paljudele tuttav idakristlikust traditsioonist (ikoon = pühaku, jumaluse jms pilt). Teisalt on see sõna tuttav arvuti terminoloogiast. Tihtilugu on mõnes arvutiprogrammi juhendis öeldud, et tuleb vajutada sellele ja sellele ikoonile. Ikoon on arvutiekraanil olev pilt, mis tähistab teatud tarkvara. Mõlema näite põhjal selgub, et ikoon on teatud laadi pilt.

Ikoon (kreeka sõnast *eikōn* 'kuju') on selline märk, mille tähistaja sarnaneb asja või nähtusega, mida ta tähistab. Näiteks tähistatakse postitusprogramme tihti arvutis kirjaümbriku pildiga. Ka paljud liiklusmärgid on oma olemuselt ikoonid (vt juuresolevat pilti).

Elmises alapeatükis oli juttu sellest, et onomatopoeetilised sõnad on ikoonilised märgid, sest nende tähistajad sarnanevad tegelike helide ja häältega. Enamik keelemärke on aga sümbolid.

Sümbol (kreeka sõnast *symbolon* 'märk, tunnus') on selline märk, mille tähistaja on tähistatavaga konventsionaalses ja

Eesti deskriptiivne ja onomatopoeetiline sõnavara on lahtine hulk, mida iga eestlane tarviduse korral vaevata täiendab. Seesuguste sõnade loomise mallid on eestlase keeletunde sees. H. Rätsepa loendatud põhiline onomatopoeetilis-deskriptiivne tüvevara on sügenenud alles läänemeresoome algkeele aegadest peale, eriti aga eesti keele iseolemise ajal (95 protsendil neist tüvedest ei ole vasteid kaugemais sugulaskeelis).

Jalakäijate ülekäiguraja märk

Ekspert võib tuvastada kõnenäite järgi piirkondliku kõnepruugi omadusi, ka piirkondlikku aktsenti või võõrkeelest pärit aktsenti. Kuigi on võimalik ära õppida keel nii, et aktsenti ei ole või see on niivõrd väike, et seda võib pidada pigem isiklikuks kõneisärasuseks, on tavajuhul aktsent siiski olemas. Veel üks võimalus tuvastada, kas see isik oskab teatud keelt või hoopis varjab keeleoskust, on nn Stroopi test, mis töötati välja USA-s 1950. aastatel (tollal peljati eriti spioone Nõukogude Liidust). Test seisnes selles, et katsealustele anti nimekiri värvinimedest vene keeles, kusjuures iga värvinimi oli kirjas niisuguse värviga, mis ei vastanud sõna tähendusele, ja paluti öelda, mis värvi on iga sõna. Näiteks sõna *синий* 'sinine' oli hoopis punast värvi jne. Kui inimene sai vene keelest aru, märkas ta vastuolu sõna tähenduse ja šrifti värvi vahel ning testi tegemine võttis rohkem aega.

(Vaata sel teemal lisaks veebist.)

arbitraarses seoses (vt eelmist alapeatükki). Erinevalt ikoonidest puudub sellisel juhul sarnasus tähistaja ja tähistatava objekti vahel. Enamik keelemärke ongi sümbolid. Sümboleid kohtab aga mujalgi kui inimkeeles. Väga paljud tehiskeeled (mille definitsioon ja näited on esitatud peatüki lõpu poole) kasutavad sümboleid, mis on oma olemuselt kokkuleppelised. Maakaardi legendil tähistatakse asustatud punkte tihti ringiga (suuremaid suurema ja väiksemaid väiksemaga). Samas ei ole sugugi mõeldamatu tähistada neid ruuduga – peasi, et on olemas kokkulepe konkreetse sümboli tähenduse kohta.

Indeks (ladina sõnast *index* 'näitaja', 'teataja') on märk, mille tähistaja on tähistatavaga põhjuslikus ja loomulikus seoses. Mõned indeksid on hõlpsasti märgatavad ja mõistetavad: kui on näha suitsu, siis võib oletada, et seal midagi põleb (sellest ka ütlus *Kus suitsu, seal tuld*). Kui sügava lume sees on jälgi, siis järelikult on keegi seal kõndinud. Kui mõni tuttav räägib kohutumisel käheda häälega, teeme järelduse, et ta on külmetanud. Hääletämbri järgi oskame otsustada, kas kõneleja on naine või mees, laps või täiskasvanu jne. Ka **aktsent** häälduses on indeks: kui mõni ei häälda kõiki häälikuid teatud viisil, siis järeldame, et kõneleja ei ole seda keelt omandanud esimese keelena, vaid õppinud hiljem või on üles kasvanud mitmekeelsena.

Võib öelda, et kui ikoon on oma olemuselt pilt, siis indeks on tunnus või viide. Indeks võivad olla ka teatud sõnad, nagu *see, too, sina, meie, seal, siin, praegu, varsti* jne. Nende mõistmine on võimalik üksnes konkreetset suhtlussituatsiooni tundes. Silt „Tulen varsti“ ei ütle kõrvalisele isikule midagi, sest esiteks – ei ole teada, millal silt uksele pandi, ja teiseks – kes on see, kes tulema peaks, sest esimene isik viitab konkreetsele kõnelejale/kirjutajale.

Keeleteadlane näeb indekseid ka seal, kus igaüks neid ei märka. Sellepärast kasutatakse keeleteadlaste ekspertiisi näiteks kohtus ja politseis, kui on vaja tuvastada, mis keelilise taustaga on kohtualune, kes mingil põhjusel soovib oma päritolu varjata. Häälduse omadused (aktsent, intonatsioon) või teatud sõnade kasutus võib viidata kõneleja päritolule, sünni- ja elukohale, haridusele, mõnes ühiskonnas (näiteks Inglismaal) ka sotsiaalsele kuuluvusele. Need tunnused näitavadki eksperdile, mis kõnelejaga on tegemist.

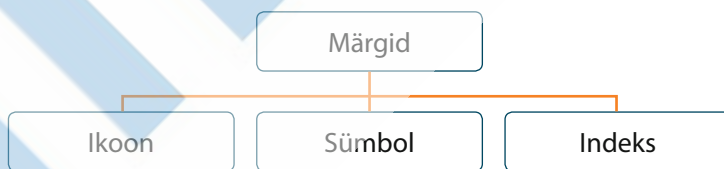
Keeles esineb kõiki kolme tüüpi märke, aga enamasti on keelemärgid sümbolid. Ikoone ja indekseid on vähem.

1.4. Liitmärgid

Nii inimkeeles kui ka mujal on olemas **liitmärgid**, mis on oma olemuselt lihtmärkide kombinatsioonid. Hea kombinatsioonide näide on liitsõnad. Võime öelda, et *karupesa* on liitmärk, mis koosneb kahest märgist: *karu* ja *pesa*. Liitmärgi tähistaja koosneb mõlema liitmärgi tähistajast, samuti on tähistatav mõlema liitmärgi tähistaja kombinatsioon. Liitmärgi tähendus on tavaliselt tähenduste summa, aga on võimalik, et liitmärgi tähendus on midagi uut, mis ei ole komponentide tähenduste mehaaniline summa. Näiteks ühendverb *alla käima* on liitmärk, mille alikomponendid on märgid *alla* ja *käima*, kuid terviktähendus ei ole 'allapoole liikuma', vaid 'halvemaks muutuma'. See on keeles üsna tavaline, et terviktähendus on pigem kujundlik (võib endale ette kujutada, et mida parem miski on, seda paremal tasemel see asub, ja vastupidi, halvemaks muutumine on siis võrreldav allapoole liikumisega).

Nagu öeldud, on enamik keelemärke sümbolid, kus seos tähistaja ja tähistatava vahel ei ole motiveeritud, vaid on konventsionaalne. Liitmärgi puhul on motivatsioon olemas: on võimalik öelda, miks liidetakse just neid ja mitte muid märke. Kui proovida asendada liitmärgi komponente, siis paratamatult muutub tähendus: *linnupesa* pole sama, mis *karupesa*, *ümber käima* pole sama, mis *alla käima*.

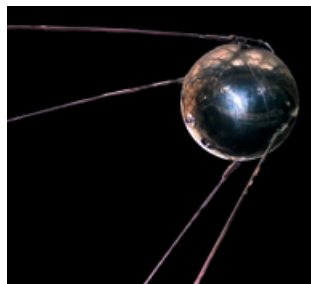
Üks liitmärgi liik, **diagramm**, esineb igapäevaelus üsna tihti. Oled näinud diagramme õpikutes ja mitmesugustes seletavates tekstides. Diagramm (kr *diagramma* 'kujund', 'joonis') on graafiline kujund sellest, millises põhjuslikus, hierarhilises, arvulises jms suhtes on andmed omavahel. Joonis 4 kujutab endast diagrammi, mis näitab märkide klassifikatsiooni.

Joonis 4. Märkide liigid diagrammina

Nõnda võib märke omavahel liita. Igas keeles esineb liitmärke (liitsõnu, mitmest sõnast koosnevaid väljendeid, ühend- ja väljendverbe), sest eri komponentide liitmine on meie mõtlemise oluline omadus.

Diagrammi komponendid on sümbolid (eesti keele sõnad *ikoon*, *sümbol*, *indeks*), tervikuna on aga diagramm oma olemuselt pilt (ikoon), mis näitab märkide liigendust. Diagrammid võivad olla üsna mitmesugused (nt sektor-, sirglõik-, tulpdiagrammid jms).

Maa tehiskaaslane sputnik. Sõnade saamisloo ehk **etümoloogia** seisukohalt on see tõesti ülimalt haruldane nähtus, kus me saame väga täpselt öelda, millal üks sõna tekkis sadadesse keeltesse: veel 3. oktoobri 1957. aasta õhtul ei osatud maailmas arvatagi, mis asi on *sputnik*, küll aga juba järgmise päeva, 4. oktoobri 1957 õhtuks sisenes venekeelne sõna *спутник* samal ajal eri keeltesse, sest selle sõnaga hakati tähistama esimest Maa tehiskaaslast, mis startis Nõukogude Liidust. Hiljem asendati paljudes keeltes sõna *sputnik* **internatsionaalsõnaga**: eesti *satelliit*, inglise *satellite* jne. Siiski pole sõna *sputnik* veel käibelt täiesti kadunud.

1.5. Loomulikud ja kunstlikud märgisüsteemid

Inimkeel ei koosne isoleeritud märkidest, see on märgisüsteem. See tähendab, et märkide kasutamine, järjestus ja omavaheline kombineeritavus allub teatud reeglitele. Sõnadest võib moodustada liitsõnu (ehk liitmärke) ja lauseid, kusjuures lause pikkus ei ole kuigivõrd piiratud (optimaalne lausepikkus on siiski 7–8 sõna). Tõsi küll, mõned sõnad kaovad käibelt, aga samas tekib uusi sõnu. Näiteks tehnoloogia arenguga on viimastel aastakümnetel tekkinud hulk uusi mõisteid: *e-kiri* (vrd ingl *e-mail*) või kõnekeelselt *mail*, *meil* (inglise sõna mugandatud variandid), *wifi*, *ruuter* jm.

Mõne märgi tähendus aja jooksul muutub. See võib toimuda siis, kui mõnest muust keelest laenatakse sõna, mille vaste on juba olemas (seega pole laenamine alati tingitud sellest, et on vaja tähistada uut nähtust või asja, mida varem ei tuntud). Sellisel juhul seostatakse vana tähistaja kitsama tähendusega. Kunagi tähendas läänemeresoome keeltes sõna *pii* hammast. Kui aga balti keeltest laenati sõna, mille kuju on tänapäeva eesti keeles *hammas* (sarnane kuju on ka teistes läänemeresoome keeltes), siis sai *pii* tähenduseks ainult 'kammipii, peenike pulgake, pind' jms (huvi korral vaata veebist eesti etümoloogiasõnaraamatut, päring *pii* (1.)).

Muutuda võib ka ühest tähest koosneva märgi tähendus. Näiteks võib tuua suurtähe M. Vaieldamatult oli selle tähendus Venemaal Moskvast kuni veebruarini 1990 ainult üks: siin asub metroojaam. Siis aga avati Moskvast esimene McDonald's, mida tähistatakse üle maailma samuti suurtähega M, sellega koos lisandus ka uus tähendus: siin asub McDonald'si restoran. Kui vaadelda mõlema M-i kujundust, siis on näha, et sama suurtähe eri tähendusi eristatakse värvi, disaini ja vormi abil (vt allolevaid pilte).

Üks M, kaks tähendust: metroo ja McDonald's

Ütleme, et inimkeel on loomulik keel, sest keegi pole inimkeelt teadlikult välja mõelnud. Inimene omandab vähemalt

ühe keele loomulikult teel (keskkonnast, ilma grammatikareegleid ja sõnu teadlikult õppimata). Samas on olemas terve hulk tehise- ehk formaalkeeli, mis kujutavad endast kunstlikke märgisüsteeme. Nagu märgisüsteemis ikka, on kunstlikus märgisüsteemis reeglid (mida võib pidada omamoodi grammatikaks). Juba mainitud liiklusmärgid on kunstliku märgisüsteemi näide. Kunstlikud märgisüsteemid on ka Morse tähestik, laevastiku lipukeel, programmeerimiskeeled, mitmesugused šifrid jne.

Mille poolest erinevad loomulikud keeled ja tehiskeeled (peale selle, et viimaseid on loodud sihilikult)? Esiteks on tehiskeele märkide arv piiratud. See võib olla väga lihtne süsteem kahe-kolme märgiga (nagu valgusfoor) või siiski keerulisem ja suure märkide hulgaga.

Teiseks toimivad tehissüsteemid ainult teatud situatsioonides. Liiklusmärkidest ei ole kasu programmeerimises ja vastupidi. Valgusfooriga ei ole midagi peale hakata mereliikluses. Programmeerimiskeeled ei kõlba maakaardi koostamiseks. Inimkeele kasutusala ei ole aga piiratud: see kõlbab naljajutu, keemiaartikli, ajalehekuulutuse, romaani jne kirjutamiseks.

Kolmandaks välditakse arusaadaval põhjusel tehiskeeltes ebamäärasust ja kahetimõistetavust. Kas inimkeele puhul on ka nii? Mitte alati. Mõnikord on tõepoolest vaja äärmist selgust (nt seaduste, ohutustehnika reeglite, teadustekstide jms sõnastust), aga samas on mitmetitõlgendatavus liikumapanev jõud keelenaljades, ilukirjanduses, luules ja kunstis. Inimkeelele on omane ilmekus, mida tehiskeeltes pole.

Ajaloost on teada katseid luua **rahvusvahelise suhtlemise keel**. Mõte on selles, et see ei oleks kellegi emakeel ja kõik suhtlejad oleksid

On huvitav teada, et 1868. aastal pandi Londonis tööle maailma esimesed valgusfoorid, mis olid kahe värvikoodiga: roheline ja punasega. Alles 1920. aastal pandi Detroitis ja New Yorgis üles kolme, roheline, kollase ja punase valguskoodiga foorid. Euroopasse jõudsid niisugused kolmevärvilised valgusfoorid 1922. aastal. See tähendab, et algne süsteem oli üpris lihtne ja koosnes kahest märgist (roheline 'mine/sõida', punane 'seisa'). Hilisem süsteem oli aga pisut keerulisem, sest lisandus kolmas märk kollane (tähdendusega 'tähelepanu, värv kohe muutub').

Üks kuulsamaid tehiskeele näiteid on **esperanto**, mille looja on **Ludwig (Lazar) Zamenhof** (1859–1917). Zamenhof (pildil) elas Poolas, töötas arstina ja oli mitmekeelne inimene: ta oskas aktiivselt poola, vene, jidiši ja saksa keelt, mõistis valgevene, leedu ning mitmeid muid euroopa keeli, samuti oskas ta klassikalisi keeli (ladina, kreeka, aramea, heebrea).

Ta avaldas 1887. aastal esimese esperantot käsitleva raamatu pealkirjaga *Unuo Libro* 'esimene raamat' pseudonüümi Doktoro Esperanto ('doktor lootja') all. Pseudonüümist tekkis keele nimetus. Esperanto keele tüved on enamasti pärit mõnest euroopa keelest, näiteks 'tere' on *saluton*, 'jah'

on *jes* ning *Ĉu vi parolas Esperante?* tähendab 'Kas te räägite esperantot?'.

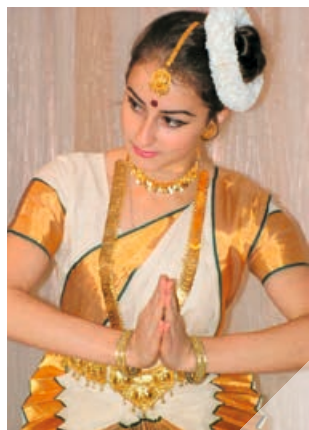
Esperanto leidis kiiresti poolehoidjaid; enne teist maailmasõda olid populaarsed esperantistide klubid, kustkaudu sai otsida endale kirjasõpru välismaalt. Mõned esperanto aktivistid hakkasid õpetama esperantot oma lastele (mõistagi, see ei ole kellegi ainus keel), nii et maailmas on mõni tuhat esperanto emakeelset kõnelejat. See tähendab, et esperantol on nüüd ka loomuliku keele omadusi.

võrdses positsioonis. Seda tüüpi keeli nimetatakse ka rahvusvahelisteks abikeelteks.

Seega on loomulikel ja tehiskeeltel hulk ühisjooni, aga loomulik keel on keerukam kui mistahes tehiskeel. Loomulik keel pole suletud süsteem, see ei saa kunagi valmis.

1.6. Žestid. Viipekeel

Namaste žest

„Eesti viipekeele sõnastikust“ saab otsida nii eesti viipekeeles kui ka eesti keeles. Sel viisil saavad seda sõnastikku õppimiseks kasutada kurdid, et õppida eesti keelt, ja samuti on selle abil võimalik õppida viipekeelt.

Osa suhtlusest on mittesõnaline ehk mitteverbaalne. Peale sõnade loeb intonatsioon, hääletämber ja rääkimiskiirus, aga ka kehakeel, žestid (viiped) ja miimika. Žestid on käte, pea ja keha liigutused. Žestid olenevad kultuurist ja oma olemuselt on need kokkuleppelised. Näiteks paljudes Euroopa kultuurides surutakse tervitamisel teineteise kätt. Indias on aga selle asemel levinud eriline žest (vt pilti), millega samal ajal lausutakse *namaste*. Seda kasutatakse tervituseks, aga ka tänu väljendmiseks.

Kultuuridevahelise kommunikatsiooni mõistmine eeldab suulise või kirjaliku keele ja ka mitteverbaalsete sümbolite õiget kasutamist. Muidugi ei ole võimalik kõigi žestide tähendust tundma õppida. Seda enam, et need kultuuriti väga erinevad. Aga enne tundmatusse riiki õppima või puhkama minekut tasuks kindlasti kontrollida, mida üldlevinud žestid seal tähendavad. See aitab vältida piinlikke olukordi. Näiteks kui bulgaarlane noogutab pead, siis ei tähenda see sugugi nõusolekut, vaid hoopis äraütlemist. Araabia riikides ei ole neidudel soovitatav rääkides mehele silma vaadata. Võidakse arvata, et sellise pilgu taga on väga kõlvatud mõtted.

Aga on inimesi, kelle elus on žestidel eriline roll, sest need asendavad suulist keelt. Need on nimelt kurdid ja vaegkuuljad, kes kasutavad **viipekeelt**. Need, kes kurtide kogukonnaga pole kokku puutunud, arvavad sageli ekslikult, et on olemas üks rahvusvaheline kurtide keel. See pole aga nii: eelmises näites veendusime, et isegi kuuljate suhtluses ei ole žestid sugugi rahvusvahelised ja üheti mõistetakvad. Tõsi, eksisteerib küll nn rahvusvaheline viiplemine (ingl *International Sign*), mis on välja kujunenud eri maadest pärit kurtide suhtlemisel, kuid siiski on olemas hulk erinevaid viipekeeli, mida kasutavad ühe maa kurdid.

Viipekeel erineb tavakeelest suhtluskanali poolest. Tava-keel on auditiiv-verbaalne (põhineb kuulmisel ja kõnelemisel),

viipekeel on aga žestilis-visuaalne (põhineb viiplemlisel ja nägemisel). Viipekeeles on olemas oma grammatika: ka viipekeeles on võimalik väljendada aja, arvu ja muud grammatilist infot. Oluline on viibete järjekord: eelkõige edastatakse põhiinfo ja uus info tuleb lõpus.

Viipekeeles on peale muude žestide kasutusel **sõrmendamine**. Sõrmendid on sõrmedega edasiantavad märgid – igale tähele vastab kindel sõrmede asend. Sõrmendamine on kuulmispuudega inimestele abiks verbaalse kõne omandamisel (vt joonist 5). Sõrmendeid kasutatakse ka päris- ja kohanimedede edastamiseks.

Joonis 5. Eesti sõrmendid

Eesti viipekeelt tunnustati ametlikult 1. märtsil 2007 ja seetõttu on Eestis 1. märts ametlik viipekeelee päev. Eesti Kurtide Liidu andmeil on Eestis kurte ligikaudu 2000, ent viipekeelee kasutajaid on palju rohkem, ligikaudu 4500.

1. peatükis oli juttu märkidest ja märgisüsteemidest.

- Märke on kolme tüüpi: ikoon, sümbol ja indeks.
- Enamik keelemärke on sümbolid ehk märgid, kus seos tähistaja ja tähistatava vahel on suvaline (arbitraarne).
- Märke saab omavahel liita – nii saadakse liitmärke, kusjuures komponentide valik on motiveeritud.
- Tehis- ja loomulikel keeltel on palju ühist, ent ükski tehiskeel pole nii keerukas ja rikas kui loomulik keel.
- Ka viipekeel on keel, kuigi arusaadavatel põhjustel on viipekeeles rohkem ikoonilisi märke.

1. Selgita mõisteid ja too võimaluse korral oma näiteid: konventsionaalne, arbitraarne, eufemism, etümoloogia.
2. Too mõned näited (4–5) onomatopoeetiliste sõnade kohta inglise, vene, saksa, soome või mõnest muust keelest, mida sa oskad. Mis on nende sõnade eestikeelsed vasted?
3. Uuri, mis hääli teevad loomad eri keeltes. Võrdle leitud näiteid paarilisega.
4. Paljud liiklusemärgid on ikoonid, aga mitte kõik. Too näiteid liiklusemärkidest, mis on sümbolid. Põhjenda oma valikut.
5. Mida sa tead George Bernard Shaw' näidendist „Pygmalion”? Mille poolest on selle tegelane professor Higgins erakordne?
6. Kas oskad tuua näiteid liitmärkidest, mille terviktähendus ei ole liitmärkide tähenduste summa? Püüa koos paarilisega leida viis näidet.
7. Uuri internetist, milliseid rahvusvahelise suhtlemise keeli on peale esperanto loodud.
8. Aruta rühmas, miks esperanto ei leidnud siiski rahvusvahelise suhtluskeelena laia kasutamist.
9. Külasta Eesti Kurtide Liidu veebisaiti (1.). Uuri välja, millistes Eesti koolides on õppekeel osaliselt või täielikult viipekeel.

1. _____

Tüpoloogia ja keeleuniversaalid

2.1. Tüpoloogia mõiste ja koht keeleteaduses

Tihtilugu võib kuulda väiteid, et keel A ja keel B on (või ei ole) sarnased. Tavaelus kuuleb sageli arutlusi teemal, kui lähedased on eesti ja soome keel või vene ja ukraina keel. Neil juhtudel on tegemist arutlustega **sugulaskeelte** sarnasuse kohta. Järgmises peatükis räägime **keelte sugulusest** rohkem, siin aga märgime, et ka need inimesed, kes ei ole keeleteadlased, teavad üldjuhul, mis on nende keele lähisugulaskeeled, ja tajuvad nende nn materiaalselt sarnasust. **Materiaalne sarnasus** tähendab seda, et sõnad ja tüved on kahes keeles sarnased ja keelekasutaja võib mõningase vilumusega leida ühe keele sõnadele teise keele vasteid: näiteks on sellised eesti keele sõnad *töö, sild, jooksen, punane, olen*, millele vastavad soome keele sõnad *työ, silta, juoksen, punainen, olen*.

Kuid sarnasust võib olla ka teist laadi ja mitte tingimata just lähedaste sugulaskeelte vahel. Kindlasti oled õppinud peale emakeele üht või mitut võõrkeelt ja oled märganud, et sageli esineb eri keeltes sarnaseid konstruktsioone või eri keele väljendites on sarnane või sama loogika. Näiteks nii eesti kui ka vene keeles on sarnase kujuga nn **omaja-konstruktsioon**: eesti keeles ütleme *mul on sinine mantel* ja vene keeles *у меня есть синее пальто* (otsetõlkes küll 'minu juures on sinine mantel', kuid tähendus on sama). Selles konstruktsioonis on olemas nn kogeja (see, kellel midagi on või ei ole) ja tegusõnavorm *on* (vene keeles *есть*). Seda võib üldistatult näidata tabeli kujul (vt tabelit 1).

Kuigi eesti ja soome keeles on palju sarnase tüve ja tähendusega sõnu, siis leidub ka palju **eksitussõnu** (sm *pulmasanat*). Need on sõnad, millel on sarnane sõnatüvi, kuid hoopis teine tähendus.

Näiteks eestlane küsib soomlaselt, kas tollel on jääkapis ruumi, ja mõtleb sellega, kas külmkapis on ruumi, et sinna midagi panna, aga kuna soome keeles tähendab *ruumis* laipa, on see soomlase jaoks väga veider küsimus.

Tabel 1. Omaja-konstruktsioon eesti ja vene keeles

Eesti	Mul	on	sinine	mantel
Vene	У меня	есть	синее	пальто
Sõnasõnaline tõlge eesti keelde	Minu juures	on	sinine	mantel
Vormide analüüs	isikuline asesõna alalütlevas / vastav konstruktsioon vene keeles	verb <i>olema</i> ainsuse 3. pöördes	omadussõna nimetavas käändes	nimisõna nimetavas käändes

Kui aga hakkame vaatama, kuidas omamise tähendust väljendatakse inglise, saksa, prantsuse või leedu keeles, siis näeme hoopis teistsugust põhimõtet: kogeja on lauses alus (keeltes, kus on olemas käänded, nagu saksa ja leedu, on see nimetavas käändes) ja tegusõna on tähenduses 'omama' vastavas arvus ja isikus; see, mida omatakse, on sihtis (saksa ja leedu keeles akusatiivis – sihitise käändes), vt tabel 2.

Tabel 2. Omaja-konstruktiooni näide inglise, saksa ja leedu keeles

Inglise	I	have	a	blue	coat
Saksa	Ich	habe	einen	blauen	Mantel
Leedu	Aš	turiu	–	mėlyną	paltą
Sõnasõnaline tõlge	Mina	oman	–	sinist	mantlit
Vormide analüüs	isikulise asesõna 1. pööre, nimetav kääne	verb <i>omama</i> oleviku ainsuse 1. pöördes	grammatiline artikkel (leedu keeles puudub)	omadussõna (sihitise käändes keeltes, kus käänded on olemas)	nimisõna (sihitise käändes keeltes, kus käänded on olemas)

Internetist on leitavad kaks suurt tüpoloogilist andmebaasi:

World Atlas of Language Structures (1.)
The Universals Archive (2.)

Mati Ereht (1941) on keeleteadlane, kelle uurimisvaldkonnad on olnud eesti kirjakeele süntaks, keele-tüpoloogia, eesti keele uurimise ajalugu. Ta on „Eesti keele käsiraamatu“ üks autoreid.

See oli vaid ühe sarnase konstruktsiooni näide. Tegelikult võib sarnaseid konstruktsioone leida palju rohkemgi. Näiteks tehakse mõnes keeles vahet, kas tingimus on reaalne või mitte: eesti keeles ütleme esimesel juhul *tuleksin, kui on ilus ilm*, ja teisel juhul *oleks(in) tulnud, kui oleks olnud ilus ilm*. Teine näide tähendab, et rääkija on olukorras, kus enam ei saa midagi muuta, näiteks on jutt eilsest päevast. Sama vahet tehakse ka inglise ja paljudes teistes keeles, aga sugugi mitte kõigis.

Üldistavalt võime öelda, et teadmine, et näiteks türki keeles tähendab *ev* 'maja' ja leedu keeles on 'maja' *namas*, on oluline siis, kui keegi õpib vastavaid keeli, aga keeleteadlase jaoks on need üksikud faktid. Kuid teadmine, et eesti, vene, aga ka läti keeles on omaja-konstruktsioonil sama loogika, annab juba olulisemat infot selle kohta, kuidas keel nii-öelda töötab või milliste struktuuridega teatud tähendusi väljendatakse (nt minevik, tingimus, võimalikkus jms). Sellega tegelebki keeleteaduse haru nimega **tüpoloogia**. Eesti keeleteadlase **Mati Erehti** sõnul on tüpoloogia keelte

liigitus ehituse järgi. Tüpoloogiaks nimetatakse nii säärast liigitust kui ka seda uurivat keeleteaduse haru. Ühelt poolt püütakse leida seda, mis on keeltes ühist, teiselt poolt uuritakse keelte varieerumist ja liigitatakse keelenähtusi.

Vaevalt et leidub kaks keelt, mis on absoluutselt identse struktuuriga. Siiski on selge, et ehituse poolest on mõned keeled omavahel sarnasemad kui teised. Näiteks hoolimata sellest, et eesti keel ja läti keel ei ole sugulaskeeled, on neis palju ühisjooni. Ülesehituse sarnasustel võib olla erinevaid põhjusi, sellest räägime hiljem.

Järgmiseks vaatame, millised on keelte tüpoloogilise liigitamise võimalused.

2.2. Morfoloogiline tüpoloogia. Liigitus sõna ja morfeemide arvu suhete järgi

Tuletagem meelde, et **morfoloogia** on **vormiõpetus**. Seega on **morfoloogiline tüpoloogia** liigendus selle järgi, kuidas eri keeltes moodustatakse vorme. Tõepoolest, võimalusi on palju. Vaatame järgmist näidet, kus võrdleme, kuidas sama olukorda väljendatakse eesti, inglise ja türgi keeles (vt tabelit 3).

Vormiõpetus ehk morfoloogia on grammatika osa, mis tegeleb sõnavormidega – nende moodustamise ja nendest arusaamisega.

Vormiõpetuse põhiüksuseks on **morfeem**, mis on keelesüsteemi väikseim tähenduslik osa. Tähenduse järgi, mida morfeemid sõnavormis kannavad, jagunevad need **tüvedeks**, **liideteks** ja **tunnusteks**.

Tabel 3. Osalause *minu majas* eesti, inglise ja türgi keeles

Keel	Vorm	Seletus	Sõnasõnaline tõlge
eesti	<i>minu majas</i>	asesõna + nimisõna tüvi + käändelõpp	–
inglise	<i>in my house</i>	eessõna, asesõna, nimisõna	sees minu maja
türgi	<i>evimde</i>	nimisõna tüvi (ev) + 1. pöörde ainsuse omajaliide (im) + käändelõpp (de)	maja-minu oma-sees

Tabelist järeldub, et morfeemide arv sõna kohta on kolmes keeles erinev. Inglise keeles koosneb selles näites iga sõna ühest morfeemist, eesti keeles on ühes sõnas kaks morfeemi (tüvi ja seesütleva käände lõpp) ja türgi keeles on ühes sõnas kolm morfeemi. Muidugi on võimalik tuua teisi näiteid, kus eesti keeles oleks sõna kohta vähem ja inglise keeles rohkem morfeeme. Mõnikord on teatud vormi moodustamiseks kasutusel häälikumuutused, näiteks inglise keeles olevik *fall* 'kukkuma' ja lihtmineviku vorm *fell* 'kukkus'. Aga üldiselt näitab morfeemide arv sõna kohta olulist seika: mil määral keeles kasutatakse sõnade seostamiseks **sõnavorme** (käände- ja pöördelõppe, liiteid jms) ja mil määral **grammatilisi sõnu** (ees- ja tagasõnu, abiverbe jne).

On keeli, kus ei ole võimalik rääkida sõnast meie jaoks tavapärasest mõistest. Näiteks lause *Kui ootaksid mind, tulen sinuga kaasa* näeb välja eskimo keeles järgmiselt (vt tabelit 4).

Tabel 4. Lause *Kui ootaksid mind, tulen sinuga kaasa* eskimo keeles koos vormianalüüsiga

Lause	Utaqqiguvinga, aullaqatiginiaqpagit								
Morfeem	uttaqqi	gu	vi	nga	aula	qatti	niaq	pa	git
Seletus	tüvi 'oota'	Kui	2. pööre	1. pööre	tüvi 'tule'	kaas- lane	tule- vik	kindel kõne- viis	1. ja 2. pööre

Analüütiline keel on selline keel, milles iga sõna koosneb ainult ühest morfeemist.

Sünteeiline keel on selline, milles enamikus sõnades on üle ühe morfeemi.

Polüsünteeiline keel ei tee vahet sõna ja lause vahel ehk sõna sisaldab tervet süntaksit.

Eskimo keele näitest ilmneb, et mõnes keeles on võimalik liita tüvele üpris palju tunnuseid.

Keeli on niisiis võimalik jagada kolmeks tüübiks: **analüütilisteks**, **sünteeilisteks** ja **polüsünteeilisteks**, kusjuures puhtaid tüüpe ei ole olemas, pigem on tegemist kontiinumiga ehk **eri tüüpide kokkusulamisega** (vt joonist 6). Mõnikord öeldakse, et see on liigendus sünteesi astme järgi.

analüütilised keeled
sõna = morfeem

sünteeilised keeled
sõna ≠ morfeem
sõna = mitu morfeemi

polüsünteeilised keeled
sõna = osalause

Joonis 6. Keelte klassifikatsioon sõna ja morfeemide arvu suhte järgi

Oluline on see, et grammatika eri osad võivad järgida eri malle, näiteks jaapani keeles puuduvad käändelõpud, aga verbivormid on polüsünteeilised (seotud morfeem on palju, näiteks türgi *gelmiyorum* 'ma ei ole tule' moodustub nii: *gel-mi-yor-um* tüvi-eitus-olevik-1.-pööre). Siiski on võimalik öelda, milline tendents on keeles kõige tugevam. Polüsünteeiliste keelte hulka kuulub juba mainitud eskimo keel, mitmesugused Ameerika indiaanlaste keeled, põhjakaukaasia keeled, Ida- ja Lõuna-Aasias kõneldavad keeled ning mitmed Austraalia põlisrahvaste keeled.

Nagu näha, on kogu keelelise mitmekesisuse kõrval keeltes ka palju ühist, näiteks ülesehituses.